TARIX, SIYOSAT, JAMIYAT VA FALSAFANING AKTUAL MUAMMOLARI
I-RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA YAKUNLARI BO'YICHA ILMIY ISHLAR TO'PLAMI
Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

O‘ZBEKISTONDA TASAVVUF TA’LIMOTIGA OID ZIYORATGOHLAR TARIXI

Majidov Akmal Akbar o‘g‘li
“Colba maktabi” MChJ tarix fani katta o‘qituvchisi
Elektron pochta: majidovakmal1998@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston hududidagi tasavvuf ta’limotiga oid ziyoratgohlarning shakllanishi va rivojlanishi IX asrdan hozirgi kungacha bo‘lgan davr misolida tahlil qilinadi. Ziyoratgohlarning diniy, ta’limiy va ijtimoiy-iqtisodiy vazifalari, ularning Sovet davrida yo‘qotilishi va mustaqillik yillarida qayta tiklanishi yoritilgan. Tadqiqot natijalari tasavvuf tarixshunosligi va madaniy merosni asrash masalalarida qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, ziyoratgoh, xonaqoh, Naqshbandiya, Yassaviya, vaqf, Movarounnahr, madaniy meros.*

ИСТОРИЯ СВЯТЫХ МЕСТ (ЗИЯРАТГОХОВ), СВЯЗАННЫХ С УЧЕНИЕМ СУФИЗМА, В УЗБЕКИСТАНЕ

Маджидов Акмал Акбар угли
Старший учитель истории ООО “Colba maktabi”
Электронная почта: majidovakmal1998@gmail.com

Аннотация. В статье анализируются становление и развитие святых мест (зияратгохов), связанных с учением суфизма, на территории Узбекистана с IX века до наших дней. Рассматриваются религиозные, образовательные и социально-экономические функции этих святынь, их утрата в советский период и восстановление в годы независимости.

Результаты исследования могут быть использованы в суфийской историографии и при сохранении культурного наследия.

Ключевые слова: суфизм, зиярат, ханака, накшбандия, ясавия, вакф, Мавераннахр, культурное наследие.

HISTORY OF SHRINES RELATED TO THE SUFI TEACHING IN UZBEKISTAN

Majidov Akmal Akbar ugli
Senior history teacher at "Colba maktabi" LLC
E-mail: majidovakmal1998@gmail.com

Abstract. The article analyzes the formation and development of shrines associated with Sufi teaching on the territory of Uzbekistan from the ninth century to the present. It examines the religious, educational and socio-economic functions of the shrines, their decline during the Soviet period and their restoration after independence. The findings may be used in Sufi historiography and in the preservation of cultural heritage.

Keywords: Sufism, shrine, khanqah, Naqshbandiya, Yasawiya, waqf, Transoxiana, cultural heritage.

KIRISH. Tasavvuf Movarounnahr hududida islom madaniyatining ajralmas qismi sifatida shakllanib, asrlar davomida aholining diniy-axloqiy qarashlari, ijtimoiy hayoti va me'moriy an'analariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [1]. Tasavvuf ta'limoti vakillari dafn etilgan joylar, ya'ni ziyoratgohlar nafaqat diniy, balki tarixiy xotira, ta'lim va madaniy hayotning ham markazlari bo'lib xizmat qilgan.

Shu bois ularning tarixini o‘rganish tasavvuf tarixshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [2]. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ko‘plab ziyoratgohlar qayta tiklandi, ularning atrofida ilmiy tadqiqotlar va ziyorat turizmi rivojlandi. Biroq ziyoratgohlarning shakllanish bosqichlari, ijtimoiy vazifalari va davrlar o‘tishi bilan o‘zgarishi masalasi hamon tizimli o‘rganishni talab qiladi.

Tadqiqot maqsadi va metodlari. Maqolaning maqsadi O‘zbekiston hududidagi tasavvufga oid ziyoratgohlarning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlarini tarixiy-qiyosiy jihatdan tahlil qilishdir. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asari [3], shuningdek, tasavvuf tarixiga bag‘ishlangan mahalliy va xorijiy tadqiqotlar [2, 4–7] ishlatildi.

ASOSIY QISM (MUHOKAMA VA NATIJA). Dastlabki bosqich (IX–XII asrlar). Movarounnahrda tasavvufning ilk namoyandalari IX–X asrlarda yetishib chiqdi. Termizlik Hakim at-Termiziy, buxorolik Abu Bakr Kalobodiy kabi mutasavviflar ta’limotni nazariy jihatdan asoslagan, XII asrga kelib esa tasavvuf tariqatlar shaklida tashkil topa boshladi [1, 4]. Bu davrda ziyoratgohlar hali murakkab me’moriy majmua emas, balki shayx va avliyolarning qabri atrofida shakllangan oddiy dafn joylari edi. Ularning ahamiyati shayxning nufuzi, shogirdlari va xalq orasidagi e’tiqod bilan belgilanardi. Xojagon tariqatining asoschilaridan Abdulxoliq G‘ijduvoniy hamda turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan Yassaviya ta’limotining asoschisi Ahmad Yassaviy faoliyati shu davrga to‘g‘ri keladi. Ularning qabrlari keyinchalik mintaqaning eng muhim ziyoratgohlariga aylandi.

Mo‘g‘ul bosqinidan keyingi davr (XIII–XIV asrlar). Mo‘g‘ul istilosi davrida shahar hayoti izdan chiqqan bo‘lsa-da, tasavvuf aholi orasidagi ma’naviy tayanch sifatidagi o‘rnini saqlab qoldi. Mahalliy diniy an’analar bilan tasavvufning o‘zaro ta’siri ziyoratgohlarning “muqaddas hudud” sifatidagi ahamiyatini kuchaytirdi [5]. Amir Temur davrida avliyolar qabrlari ustiga maqbaralar qurish davlat siyosatining bir qismiga aylandi. Ahmad Yassaviy maqbarasining 1389-yildan qurila boshlanishi bunga yorqin misoldir. Shu davrda Toshkent va boshqa shaharlarda ham shayxlar nomi bilan bog‘liq majmualar shakllandi.

Naqshbandiya va XV asr. Bahouddin Naqshband (1318–1389) tomonidan Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlog‘ida tarkib toptirilgan Naqshbandiya tariqati XV asrga kelib Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim kuchga aylandi [6, 7]. Ayniqsa, Xoja Ahror Vali (1404–1490) faoliyati tufayli tariqat yirik yer-suv va vaqf mulklariga ega bo‘ldi, bu esa ziyoratgohlarni moddiy jihatdan mustahkamlashga imkon berdi. Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida o‘nlab shayxlar haqida ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, bu asar ziyoratgohlar bilan bog‘liq mahalliy an’analarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi [3]. Shu davrda ziyoratgohlar atrofida xonaqoh, masjid va madrasalar barpo etilib, ular diniy ta’lim va ma’naviy tarbiya o‘choqlariga aylandi.

XVI–XIX asrlar. Shayboniylar, Ashtarxoniylar va keyinchalik Buxoro, Xiva hamda Qo‘qon xonliklari davrida ziyoratgohlar hukmdorlar homiyligida kengaydi. Xonlar va amirlar ularga vaqf yerlari ajratib, ta’mirlash va qurilish ishlarini moliyalashtirdilar, bu ularning siyosiy obro‘sini mustahkamlashga ham xizmat qilgan [6]. Samarqand yaqinidagi Dahbedda dafn etilgan Maxdumi A’zam (Ahmad Kosoniy) kabi shayxlarning maqbaralari mintaqaviy ziyorat markazlari

sifatida shuhrat topdi. Tasavvuf ahli bilan hukmdorlar o‘rtasidagi munosabatlar esa har doim bir xil bo‘lmagan: ba’zan hamkorlik, ba’zan raqobat tarzida kechgan [7].

Sovet davri. XX asrning 20–80-yillarida diniy muassasalarga qarshi olib borilgan siyosat natijasida vaqf mulklari tugatildi, ko‘plab xonaqoh va ziyoratgohlar yopildi, ayrimlari xo‘jalik inshootlariga yoki muzeylarga aylantirildi. Ziyorat an’anasi rasmiy darajada to‘xtatilgan bo‘lsa-da, xalq orasida yashirin ravishda davom etdi. Shu sababli bu davrda ziyoratgohlar me’moriy jihatdan ham, ma’naviy jihatdan ham katta yo‘qotishlarga uchradi, ularning tarixiy hujjatlari esa saqlanib qolmadi [1].

Mustaqillik davri. 1990-yillardan boshlab ziyoratgohlarni qayta tiklash davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Bahouddin Naqshband, Abdulxoliq G‘ijduvoniy, Xoja Ahror Vali va boshqa avliyolar majmualarida ta’mirlash-tiklash ishlari olib borildi, ilmiy anjumanlar o‘tkazildi. Natijada ziyoratgohlar yana diniy-ma’rifiy markaz sifatida faoliyat yurita boshladi, ziyorat turizmi esa mintaqa iqtisodiyotining yangi tarmog‘iga aylandi. Shu bilan birga, tiklash jarayonida tarixiy haqiqatni saqlash, afsona va rivoyatlarni ilmiy manbalardan ajrata bilish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Ziyoratgohlarning vazifalari. Ziyoratgohlar tarix davomida bir necha vazifani bir vaqtning o‘zida bajargan. Diniy jihatdan ular avliyo yoki shayx ruhiga hurmat bildirish, duo qilish va Qur’on tilovati o‘tkaziladigan joy bo‘lgan. Ta’limiy jihatdan xonaqohlar tariqat odobi va tasavvuf bilimlarini o‘rgatuvchi maskanlar sifatida faoliyat yuritgan, shayx bilan murid o‘rtasidagi ustoz-shogirdlik an’anasi aynan shu yerlarda davom ettirilgan [2, 4]. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan esa vaqf daromadlari hisobiga muhtojlarga ovqat berilgan, musofirlar joylashtirilgan,

ziyoratchilar oqimi atrofdagi savdo va hunarmandchilikni jonlantirgan. Shu tariqa ziyoratgoh faqat qabr emas, balki mahalla va shahar hayotini birlashtiruvchi ijtimoiy muassasa sifatida shakllangan [6].

Me’moriy xususiyatlari. Tasavvufga oid ziyoratgohlar me’morchiligida bir necha takrorlanuvchi unsur kuzatiladi: maqbara va ziyoratxona, jome yoki mahalla masjidi, xonaqoh hujralari, hovuz yoki quduq hamda qadimiy daraxtlar. Maqbaralar odatda gumbazli, peshtoqli bino ko‘rinishida bo‘lib, ularning bezagi davrlar o‘tishi bilan o‘zgargan. Hovuz, buloq va qari daraxtlar esa ziyoratgoh muqaddas hududining ajralmas qismi hisoblangan, bu esa tasavvuf bilan mahalliy qadimiy e’tiqodlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham ko‘rsatadi [5]. Shuning uchun ziyoratgohlarni tiklashda faqat binolarni emas, balki ularning atrofidagi tabiiy va madaniy muhitni ham asrash talab etiladi.

Ziyorat madaniyati. Ziyorat odobi tasavvuf an’anasida ma’naviy poklanish va tavba bilan bog‘liq tushunchalar bilan uyg‘un bo‘lgan: ziyoratchi niyatini xolis qilishi, shayxning hayoti va ta’limotini eslashi, hurmat bilan tilovat va duo qilishi kerak bo‘lgan [1]. Xalq orasida esa ba’zan rivoyatlarga asoslangan, shariat va tasavvuf ta’limotining o‘ziga to‘g‘ri kelmaydigan odatlar ham shakllangan. Bu holat ziyorat madaniyatini ilmiy va diniy asosda o‘rganish hamda targ‘ib qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotdagi muammolar. Mavzuni o‘rganishda bir qator qiyinchiliklar mavjud. Birinchidan, ko‘plab ziyoratgohlarning asl hujjatlari, jumladan vaqfnomalar, Sovet davrida yo‘qolgan yoki tarqalib ketgan. Ikkinchidan, shayxlarning hayoti haqidagi ma’lumotlar manbalarda ko‘pincha rivoyat shaklida berilgan va ularni tarixiy dalillar bilan solishtirish talab etiladi [3]. Uchinchidan,

ziyoratgohlar bo‘yicha mahalliy va xorijiy adabiyotlar o‘rtasida yaxlit qiyosiy tadqiqotlar yetarli emas, bu esa maxsus manbashunoslik va arxeologik izlanishlarni talab qiladi [7].

Ziyoratgohlar tipologiyasi. Tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekistondagi tasavvufga oid ziyoratgohlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: birinchidan, tariqat peshvolari va yirik shayxlarning maqbaralari; ikkinchidan, xonaqoh, masjid va madrasa bilan birga shakllangan yirik majmualar; uchinchidan, asosan xalq e’tiqodi va rivoyatlariga tayanadigan, tarixiy manbalarda kam yoritilgan joylar. Bunday tasnif ziyoratgohlarni o‘rganish va asrashda har bir guruhga alohida yondashish zarurligini ko‘rsatadi [5].

XULOSA. Tadqiqot O‘zbekistondagi tasavvufga oid ziyoratgohlar tarixi bir necha bosqichdan iborat ekanini ko‘rsatdi: shayx qabri atrofida shakllangan dastlabki dafn joylaridan tortib, XIV–XV asrlarda xonaqoh va madrasalarni o‘z ichiga olgan yirik majmualargacha, so‘ngra Sovet davridagi tanazzul va mustaqillik yillaridagi qayta tiklanishgacha. Ziyoratgohlar tarix davomida diniy, ta’limiy, ijtimoiy-iqtisodiy va me’moriy vazifalarni birga bajargan.

Ziyoratgohlarni kelgusida o‘rganishda arxiv va vaqfnoma hujjatlariga tayangan holda har bir majmuaning alohida tarixini yoritish, ularni ilmiy asosda ta’mirlash va ziyorat madaniyatini tarixiy an’analarga mos ravishda rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 272 b.

2. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – 506 p.

3. Navoiy A. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to‘plami. 17-tom. – Toshkent: Fan, 2001.

4. Trimingham J.S. The Sufi Orders in Islam. – Oxford: Clarendon Press, 1971. – 333 p.

5. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. – 628 p.

6. Paul J. Die politische und soziale Bedeutung der Naqšbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert. – Berlin: De Gruyter, 1991. – 366 S.

7. Algar H. The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance // Studia Islamica. – 1976. – No. 44. – P. 123–152.